

Роман Гром'як у культурному і науковому просторі України

ББК 63.3 (4УКР)
УДК 821.161.2.09

О. П. Куца, професор (Тернопіль)

«Естетика Тараса Шевченка» Романа Гром'яка: екскурс в історію дотичності естетики і поетики

У статті проаналізовано естетикознавчий дискурс Романа Гром'яка, засадничі положення трактату «Естетика Тараса Шевченка», моделі презентації краси у творчості поета різних періодів. Розглянуто підходи Романа Гром'яка до проблеми дотичності естетики і поетики на матеріалі творчості Тараса Шевченка.

Ключові слова: естетика Шевченка, Роман Гром'як, поетика, трактат, естетичні категорії.

O. P. Kutsa. «Aesthetics Shevchenko» by Roman Hromyak: insight into the history of aesthetics and poetics being introduced.

The article analyzes the discourse of Roman Hromyak science of aesthetics, the basic provisions of the Treaty «Aesthetics Shevchenko» presentation model of beauty in different periods of his poetry. The approaches to the problem of Roman Hromyak being introduced aesthetics and poetics on the material of Taras Shevchenko.

Keywords: aesthetics Shevchenko, Roman Hromyak, poetics, treatise, aesthetic categories.

Приступаючи до висвітлення заявленої у заголовку теми, доцільно поставити запитання у стилі типово гром'яківської логіки: у якому контексті маємо розглядати трактат «Естетика Тараса Шевченка»? Відповідь на нього є важливою у тому плані, що увиразнює науковий силует цілісного портрета Романа Гром'яка. Отже, йдеться насамперед про науковий фон естетики, про творчість Шевченка як вагомий етап в історії естетики, науки не

стільки філософської, скільки духовної, яка вивчає «напрямок розвитку духу» і має метою «пошук істини в красі шляхом добра» (1, с. 3). В усі часи естетика перебувала на вістрі духовності і в усі часи глибинна сутність її поставала частиною духу, навіть якщо не можна було по-науковому об'єктивно про це висловлюватись. Як відомо, вона тривалий час «утримувалась» у системі філософії, хоча не можна сказати, що на якомусь певному етапі «відділилась» від філософії, оскільки є «частиною релігійного життя» [1, с. 3], «традицією мислення» [1, с. 34]. Якщо узагальнювати статті Романа Гром'яка, які стосуються цієї науки, то можна говорити про увиразнення у них специфіки української естетики як окремої галузі, як «традиції духовного мислення» зі всією множинністю форм втілення добра, істини і краси. Серед цих праць на першому місці – «Естетика Тараса Шевченка» (2001).

Автори праць, що формують сьогодні нову історію української естетики, обґрунтовують «незаперечну істину: естетичні категорії ніколи не бувають винайденими зусиллями одного покоління» [1, с. 310]. Роман Гром'як одночасно констатував: «... До нині залишається фактом те, що зацікавлення естетикою як спеціальною галуззю знань ... трапляється зрідка...» [1, с. 51].

Дорога Романа Гром'яка до осмислення естетики «великих одиниць» була цілком закономірною. Ця закономірність впливала із пов'язаності естетики як науки з філософією, теорією літератури, літературною критикою, логікою тощо, тобто із тими науковими галузями, у яких учений певним способом себе оприсутнював. Його наукова дорога до окреслення естетики Тараса Шевченка була досить довгою. Етапною у гром'яківській науковій сфері загалом стала, як відомо, «Естетика праці і боротьби» – ґрунтовна розвідка, видрукована як вступна стаття до упорядкованої Р. Гром'яком разом із Ф. Пустовою книги «Краса і секрети творчості». Нагадаємо, що вийшла вона у серії «Пам'ятки естетичної думки». Книга була запланованою у видавництві «Мистецтво». Це засвідчує, що

Роман Гром'як на той час (1980) був уже відомим вченим у царині естетики. До названої серії увійшли «Олександр Довженко. Про красу» (1968), «Тарас Шевченко. Про мистецтво» (1971), «Митрофан Довгалецький. Поетика. Сад поетичний» (1973). А після «Краси і секретів творчості» – «Павло Тичина. Про мистецтво і літературу» (1981), «Олександр Потебня. Естетика і поетика» (1985). Це, як бачимо, був досить репрезентативний естетикознавчий дискурс, у якому книга «Краса і секрети творчості» не поступалася першістю (зрозуміло, що насамперед завдяки унікальності філософії франкізму). Поза сумнівом, Роман Гром'як і сьогодні не відмовився б від засадничих положень названої студії, тим більше що від намагань «засунути» І. Франка у шухляду навіть наймоднішого стилю залишився слабкий слід. Бо життя знову вимагає нині естетики праці і боротьби, а література – краси і секретів.

Трактат «Естетика Тараса Шевченка» суттєво доповнював видану більш як двадцять п'ять років раніше «Естетику і критику», яка принесла Гром'якові-вченому популярність як дослідника у царині дотичності естетики і поетики. І знову ж додамо, що цій естетикознавчій студії передувала стаття «Повість «Художник» як вияв естетичних поглядів Т. Шевченка» (1972), на яку посилався І. Іваньо, автор «Естетичних поглядів Т. Г. Шевченка» у двотомному Шевченківському словнику. В основу стеження естетики Тараса Шевченка у названому в заголовку трактаті Роман Гром'як кладе її Франкове визначення як «науки, що викликає убагороднююче зрушення», «пожадане естетичне зворушення всебічно розвинутої одиниці». Гром'яківське осмислення наукового дискурсу навколо естетики Т. Шевченка досить широке – від Омеляна Огоновського до Оксани Забужко. Роман Гром'як простежив, що поняттява словосполука «естетика Шевченка» артикульована у працях небагатьох українських вчених – Миколи Євшана, Марієти Шагінян, Михайлини Коцюбинської, Івана Іваньо, Іллі Стебуна. Натомість він простежив різку амплітуду наукових інтересів до власне естетичної проблематики у творчості

Шевченка чи до застосування понятійного апарату естетики до аналізу поетики. Іван Франко, за Романом Гром'яком, вперше подав розуміння «естетичних основ» поетичної творчості – за суттю структурно-функціональне, рецептивне. Саме від Івана Франка Роман Гром'як простежує «дотичність і перетини естетики і поетики» [2, с. 41].

Оглядаючи естетичний дискурс від часу прибуття Тараса Шевченка до Петербурга (саме від цього періоду починала аналіз естетики Шевченка Марієта Шагінян), Роман Гром'як зосереджує свою увагу на дослідженні Дмитра Антоновича «Шевченко – маляр», у якому той простежує формування естетичного досвіду Шевченка. Скрупульозний аналіз різних естетикознавчих дискурсів привів ученого до запитання: чи є сенс говорити про естетику Шевченка і на яких підставах, оскільки у його україномовних текстах слово «естетика» (чи похідні від нього) не фіксується? Дослідник зосереджує свою увагу на ньому у листі до Броніслава Залеського, у якому Шевченко згадує «многоумную и многоглаголивую эстетику и философию», а далі знаходить його у «Щоденнику», починаючи від 5 липня 1857 року. У системі Шевченкової лексики Роман Гром'як простежує неусталені відношення між термінами «естетика» і «теория изящных искусств». Далі прочитуємо такий його висновок: «Лексична система Шевченка, зокрема її мистецько-естетична верства, виявляють ту тенденцію, яка характерна для розвитку естетики від античності до новітніх часів принаймні в Європі. Фундаментальні праці ерудованих дослідників, які спираються на різномовні джерела і зважають на етимологію наукових термінів, про це переконливо свідчать» [2, с. 50-51]. Посилаючись на польського дослідника історії античної естетики Владислава Татаркевича та російського вченого Олексія Лосева, Роман Гром'як констатує, що «єдиним власне естетичним терміном, якого бракувало античності, був термін «естетичний» [2, с. 51]. Після повторного і «затяжного» екскурсу у дискусію стосовно історії естетики взагалі і

естетики Шевченка зокрема Роман Гром'як ще раз ставить запитання: «на яких підставах можемо говорити про естетику Тараса Шевченка?» [2, с. 54]. Екскурс у минуле умотивовує обрану Гром'яком досить цікаву методичку опису іманентної та уже сформульованої естетики Шевченка. Він починає від того, яким способом у текстах поета різних періодів презентовано прояв краси. Учений виокремлює визначальні засади, типові ситуації і парадигматичні моделі на підставі вивіреного поетичного метатексту у перших двох томах Повного зібрання творів Шевченка (2001). За його спостереженням, у творах, що увійшли до «Кобзаря» (1840), відчуття і розуміння краси передають портретні деталі, які сприймаються через їх чуттєвий вплив на інших людей, найперше протилежної статі. Лексема «серце», читаємо у трактаті, «виконує низку функцій, ядром яких є зовнішній вияв сильного емоційного зворушення» [2, с. 55]. Мотив серця концептуалізується уже в «Перебенді». Звідси «власне естетичну якість здобувають чуттєві враження тоді, коли не є лише зовнішньою оздобою, формою, пасивною щодо змісту. З цього погляду глибока естетична втіха неможлива без внутрішньої суголосності споріднених особистостей» [2, с. 55]. Отже, за Гром'яком, уже на основі першого видання «Кобзаря» (1840) треба говорити про єдність естетики як традиції духовного мислення і поетики, тобто появу естетичного феномена, який зримо виходив за межі європейського романтизму.

Рецептивний заряд слова у Шевченкових текстах Роман Гром'як розглядає як складову його естетики. Звідси описи поета він констатує як суб'єктивізовані, естетично функціональні. Учений зосереджує увагу на постійній змінності Шевченкового освоєння дійсності. Наприклад, лірику «трьох літ», поеми 1844–1845 років, «Давидові псалми», невольничу поезію Роман Гром'як розглядає не тільки як категорії краси, високого, драматичного, героїко-трагічного, але й потворного, низького, комічного. Подібні судження з галузі поетики насправді увиразнювали етап історії української естетики, тобто вихід Шевченка уже за

межі давньої української традиції. Йшлося про появу у Шевченковій поезії «низьких» естетичних категорій, які сприяли жанровому розгалуженню у різних видах культури, насамперед в українському малярстві.

Роман Гром'як простежує, як переживання суб'єктів художнього світу формує за допомогою поетико-риторичних засобів чуттєво-кордоцентричну парадигму естетики Шевченка. Його увагу привертає особливо вражаюча зміна естетичної тональності у поезії «Три літа»: «...тепер я розбитеє / Серце ядом гою, / І не плачу, й не співаю, а вию совою». Важливо, що до подібних спостережень приходять й інші сучасні дослідники, які роблять спробу окреслити Шевченкову космогонічну антиномічність як етап у розвитку історії української естетики, висновуючи, що на сьогодні «вичерпного аналізу антиномій в українській романтичній літературі ще не представлено» [1, с. 297].

Особливої уваги заслуговує власне гром'яківська характеристика Шевченкової естетики процесу творчості на основі аналізу віршів поета: «ховаючись / За валами», «нишком віршує» за звичкою, кладучи «новинку за основу» давню, заохочуючи сам себе «старинку Божу лицювать». Роман Гром'як зіставляє акт творчості поета у попередні часи, на волі, констатуючи сталий принцип естетичного феномена, коли повторюються концепти, давні топоси, але змінюються мотиви, інтонації, емоційна тональність. Таким способом, висновує він, «виявляється самодостатність естетичного переживання, яке закорінене в катарсичній сутності творчого акту на основі духовної... втіхи» (2, с. 60). Якщо йдеться про особисту духовну втіху Шевченка, то сьогодні на часі доповнити та об'єктивно потрактувати її джерела, починаючи з дитинства. Йдеться про Псалтир як найперше джерело особистої духовної втіхи і назрілу пору реінтерпретацій деяких фактів, які пов'язані із цим джерелом духовної насолоди. Як знаємо, у повісті «Княгиня» вирізьблюються естетичні погляди Шевченка. У ній поет зізнається, що знав майже весь Псалтир напам'ять, читав

псалми виразно; звідси у селі не був похороненим жоден покійник, над яким він не читав би псалмів.

Роман Гром'як у праці «Естетика Тараса Шевченка» відбирає разючі приклади для ілюстрації іманентної естетики, реалізованої у поетичних текстах Шевченка. Все-таки естетичні виміри їх він увиразнює на основі російськомовних повістей, листування, щоденника. Його увагу привертає поетика серця. Шевченкознавці часто цитують уривок з листа до Варвари Репніної, у якому він просить надіслати йому «Наслідування Христа» Томи Кемпійського [1, с. 299]. Поет писав: «Единственная отрада моя в настоящее время – это Евангелие. Я читаю его без изучения, ежедневно и ежечасно, прежде когда-то думал я анализировать сердце матери по жизни святой Марии, непорочной матери Христовой, но теперь это мне будет преступление» [1, с. 299]. Роман Гром'як доповнює подібні промовисті факти з царини духовного мислення, наводячи також Шевченкового листа до Варвари Репніної, але з приводу того, щоб вона змінила свою думку про «Мертві душі». Дослідника цікавить категорія серця не тільки в поезії, але й в листуванні: «Не такое наш Гоголь – истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ и самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем! Я никогда не перестану жалеть, что мне не удалось познакомиться лично с Гоголем. Личное знакомство с подобным человеком неоцененно, в личном знакомстве случайно иногда открываются такие прелести сердца, что не в силах никакое перо изобразить» [2, с. 63]. Отже, три речення листа – і три рази згадується серце.

Стосовно концептуального значення серця в усіх текстах Шевченка, то Роман Гром'як співвідносить семантичне наповнення цієї лексеми насамперед у зв'язку з традицією Святого письма і писань отців церкви, що дало можливість поєднати сакральне і національне. Щодо історичної традиції, то учений звертається до дослідницької праці сучасника Тараса Шевченка Памфіла Юркевича «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з

ученням слова Божого» (1860). Для Романа Гром'яка важливим був саме той факт, що сучасник Шевченка був «першим у шерензі філософів, що з'єдналися навколо традиції всеєдності» [2, с. 64]. Працю П. Юркевича він розглядав як верхню часову межу духовного контексту, у якому складався феномен естетики Шевченка. Zenit творчої активності П. Юркевича та інтенсивність самоосмислення Шевченка у період 1851–1861 років співпадають. Роман Гром'як висновує: Т. Шевченко як реальна історична постать володів розвинутою естетичною свідомістю, що сягала європейського рівня; у її структурі виразно виокремлюється естетичний смак, естетичне почуття, естетичні оцінки, естетичні погляди, естетичний ідеал, які виявлялися у найрізноманітніших сферах особистого поетового життя (побуті, навчанні, публічно-офіційних стосунках, мистецькій творчості і переживались у призмі поняття краси (прекрасного)).

Учений підкреслює, що Шевченко артикулював естетичні категорії за допомогою російських лексем – «вкус», «чувство», «оценка», «взгляды», «идеал», «красота». Найвищої частотності вживання набули, за його спостереженнями, поняття, які мають статус естетичних категорій полярної аксіологічної спрямованості: «прекрасное (изящное)», «очаровательное (прелестное)» – «отвратительное (безобразное)». Учений наголошує, що естетика Шевченка як особистості, що змалку тягнулася до мистецтва у різних його формах (спів, оздоблення літер із списуваних книжок, оповідання-речетативи, поезія, малярство), одразу поставала в матеріалізованих формах культури, які він практично освоював і самостійно застосовував уже з дитинства (оздоблення літер). Тому його оцінки і судження з приводу взірців культури завжди мали предметну спрямованість і конкретну визначеність. Від загальних міркувань про мистецтво взагалі («божественное искусство») Шевченко відразу переходив до результатів творчості. Наголошуючи на цьому аспекті, Роман Гром'як посилається на листи до Броніслава Залеського, Варвари

Репніної, Михайла Лазаревського і щоденникові записи. Концептуальним для ученого було зізнання Шевченка про задум подати євангельську притчу про блудного сина у серії власних картин: «Мысль еще не созрела, легко мог бы наделать промахов; выношу, как мать младенца в своей утробе, эту бесконечно разнообразную тему [...], но сохрани Бог, неудача, то я умру; идея слишком тесно срослась с моей душой [...]. Для исполнения задуманного мною сюжета необходимы живые, а не вообразенные типы» [2, с. 67]. У російськомовних листах Тараса Шевченка Роман Гром'як віднаходить матеріали-роздуми поета про конструктивні творчі можливості власної творчої уяви. Стосовно Шевченкової естетики, то для дослідника надважливим було поетове спостереження над відмінністю художнього переживання від духовно ідеального, тобто естетичного почуття.

Внаслідок аналітичного розгляду листування у трактаті «Естетика Тараса Шевченка» прочитуємо висновки, що поет не обмежував своєї естетики чуттєвим сприйманням краси довкілля і мистецтва. Досить часто вживаний у його російськомовних текстах вислів «божественный разум- чувство», на думку Романа Гром'яка, не випадковий – сутність його розкривають мотиви перетворення у світі живого і неживого, що пронизують сюжети Шевченкових поезій. Шевченкове розуміння «божественного разума-чувства» Роман Гром'як прочитує у такому уривку листа до Броніслава Залеського: «Без разумного понимания красоты человеку не увидеть всемогущего Бога в мелком листочке растения. Ботанике и зоологии необходим восторг, а иначе ботаника и зоология будет мертвый труп между людьми. А восторг этот приобретается только глубоким пониманием красоты, бесконечности, симетрии и гармонии в природе. О, как бы мне хотелось теперь поговорить с тобой о космосе и послушать, как ты читаешь песни Вайделоты!» [2, с. 68].

Аналіз щоденникових записів і спостережень, листів, прози Шевченка засвідчує «нерозчленованість» естетики і

мистецтвознавчих його міркувань, «невіддиференційованість» поетових літературних зацікавлень. Ця «невіддиференційованість» і поставала, за Романом Гром'яком, визначальною засадою геніальності Шевченка. Знахідкою під таким кутом зору виявилось для дослідника міркування Василя Білозерського (1846), який після прочитання поеми «Єретик» писав: «... Только гений посредством одного глубокого чувства способен загадывать потребности народа и даже целого века, к чему не приведут никакая наука, ни знания без огня поэтического и вместе религиозного» [2, с. 69].

Таким чином, естетика Тараса Шевченка, як підтверджує аналізований трактат, це окремий і самодостатній етап академічної історії української естетики і, отже, потребує окремої дослідницької монографічної праці, яка вимагає (цитую Романа Гром'яка) «сучасної понятійно-термінологічної презентації». Якщо така академічна праця появиться в історії української естетики, то Роман Гром'як буде у ній досить часто цитованим «репрезентантом».

Література

1. Бовсунівська Т. Історія української естетики першої половини XIX століття / Т. Бовсунівська. – К.: Вид. дім Дмитра Бураго, 2001. – 343 с.

2. Гром'як Р. Естетика Тараса Шевченка / Р. Ф. Гром'як // Орієнтації. Розмисли. Дискурси. 1997-2007. – Тернопіль: Джура, 2007. – С. 39-76.

Куца О. П. «Эстетика Тараса Шевченко» Романа Громяка: экскурс в историю причастности эстетики и поэтики.

В статье проанализированы эстетиковедческий дискурс Романа Громяка, основные положения трактата «Эстетика Тараса Шевченко», модели презентации красоты в творчестве поэта разных периодов. Рассмотрены подходы Романа Громяка к проблеме соприкосновения эстетики и поэтики на материале творчества Тараса Шевченко.

Ключевые слова: эстетика Шевченко, Роман Громяк, поэтика, трактат, эстетические категории.